

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІАЛОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В СУЧАСНІЙ ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

Зміни в розвитку української держави і суспільства супроводжуються процесами модернізації системи освіти в цілому, до стратегічних завдань якої належить формування освіченої, розвиненої особистості. Це актуалізує перехід від монологічної авторитарної системи викладання до діалогічної парадигми освітньо-виховних технологій, від повчальної освіти до творчого спілкування, де посилюється роль діалогу, як провідного методу і форми організації навчального процесу.

Багато вчених звертали увагу на спілкування та його виховний потенціал. «Спілкування є передуюче затвердження достоїнства кожного іншого, творчість, постійне світовідкриття іншого, дар зустрічі, співтворчість, креативна участь у вирішенні всіх нових завдань» (Г.С. Батіщев) [3: 15]. Саме це «передуюче затвердження достоїнства» і є на нашу думку, тим єдиним правильним принципом взаємодії вчителя з учнями, який дозволяє здійснювати посправжньому ефективний виховний процес.

Мета даної статті – показати, яким чином проявляє себе виховний потенціал діалогічної взаємодії як спосіб і метод побудови спілкування вчителя з учнями на уроках в сучасній загальноосвітній школі. Таке розуміння припускає включення широкого пласта психолого-педагогічних основ спілкування.

Акцент на необхідність організації оптимального педагогічного спілкування вчителя з учнем робить О.О. Леонтєв у своїй відомій праці «Педагогічне спілкування»; ідеї проблемного навчання висували П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, Н.Ф. Талізін, Д.Б. Ельконін, підкреслюючи стимулювання пізнавальної активності школярів, яка призводить до досягнення «радості збагнення» (В.Ф. Шаталов).

В сучасній педагогіці діалогова форма навчання стає інноваційною технологією, заявляє про себе як провідний принцип особистісно-орієнтованої освіти (Є.В. Бондаревська, В.В. Серіков, С.Ю. Курганов, В.Т. Фоменко, І.С. Якиманська та ін.). Ми особливо акцентуємо увагу на позиції рівноправної взаємодії педагога з учнями, спираючись на традиції вітчизняної педагогіки, початі К.Д. Ушинським та його послідовниками. Ідея рівноправності, значущості особистості учня в процесі педагогічної взаємодії на сучасному етапі закономірно виявляється і в посиленні уваги до діалогу, який проголошується *провідною формою педагогічного спілкування*. Наприклад, у рамках філософської концепції діалогу культур (М.М. Бахтін, В.С. Біблер, Л.М. Баткін та ін.) діалогічність розглядається як провідна характеристика свідомості й мислення сучасної людини (В.С. Біблер). Це, на думку М.М. Бахтіна, - «майже універсальне явище, яке пронизує усю людську сутність та всі стосунки і прояви людського життя взагалі, все, що має сенс і значення» [3:17]. Діалог можна сприймати як методологічну основу виховної й освітньої парадигми, оскільки діалог є «універсальною суперформою подолання соціальних та міжлюдських антагонізмів, приведенням у відносну відповідність ідеалів і реалій людського існування» (В.В. Горшкова) [2:20].

Таким чином, у педагогіці в даний час діалог виступає одночасно і як методологічна основа особистісно-орієнтованого підходу, і як засіб та спосіб його реалізації. Тут діалог стає способом суб'єкт-суб'єктної взаємодії, реалізацією особистісного підходу через створення загальної атмосфери довіри та прийняття, урахування особистісної самоцінності учня. Безумовно, у процесі реального діалогу його учасники мають нагоду

відчути себе значущими особистостями, і ця особливість грамотно збудованої діалогічної взаємодії створює ту основу, ту платформу, завдяки якій можливо реалізувати подальшу логіку будь-якого виховного процесу.

Позначаючи й актуалізуючи як окреме завдання необхідність активного включення учнів у процес діалогічної взаємодії, необхідно відзначити, що педагогічна теорія і практика сьгодні потребують більш глибокого та різностороннього опрацювання даної проблеми. Необхідна розробка і вивчення механізмів та педагогічних технологій, які дозволяють якнайповніше і всебічно реалізувати виховну функцію діалогу. Закладаючи фундамент педагогічних знань про діалог, важливо в першу чергу говорити про рівень мовленнєвих особливостей і закономірностей діалогічної взаємодії, оскільки діалог у своїй початковій структурі – це явище мовленнєве. Мовленнєва структура, мовленнєві механізми, які розкривають виховний потенціал діалогу, особливо важливі.

Діалог як мовленнєва взаємодія педагога та учнів є результативним за умови досягнення взаєморозуміння, і лише в такому випадку можливо ефективно здійснювати процес виховання.

В.А. Кан-Калик, визначаючи дану проблему в логіці педагогічної майстерності вчителя, серед інших умов ефективності педагогічної взаємодії наголошував на важливості адекватного розуміння педагогом учнів та учнями педагога. При організації пізнавального процесу налагодження контакту в діалогічному контексті уроку сприяє створенню поля взаємодії, для підтримки якого необхідна взаємочастота у процесі діалогу і розуміння [1].

Актуалізуючи виявлення виховного потенціалу педагогічного діалогу, ми, спираючись на дані сучасної науки, вводимо термін «контакт розуміння». Контакт розуміння слід розглядати як результат досягнення згоди у процесі діалогічної взаємодії і як обов'язкову умову реалізації її виховного потенціалу. Контакт розуміння – це ситуація мовленнєвої взаємодії, де сторони виражають згоду в інтерпретації обговорюваних тем, тлумаченні різних понять, висловлюваних поглядів, життєвих позицій. В ситуації педагогічного діалогу на уроці «розуміння» синтезує в собі і включення нового знання до контексту, який вже має суб'єкт (когнітивний підхід); і встановлення логічних зв'язків між новими та вже набутими знаннями (логічний підхід); і адекватну мовцєві семантичну інтерпретацію ситуації слухачем (семантичний підхід); і взаєморозуміння як узгодження уявлень про ситуацію спілкування, яка включає предмет обговорення й партнерів (комунікативний підхід).

Розглядаючи виховний потенціал діалогічної взаємодії вчителя та учнів на уроках в сучасній загальноосвітній школі, важливо говорити про розуміння як про адекватну інтерпретацію предмета обговорення сторонами спілкування, тобто вчителем та учнями. У цьому контексті мовленнєві механізми педагогічної дії дозволяють здійснювати досягнення контакту розуміння, яке є умовою реалізації виховного потенціалу діалогічної взаємодії. Під час досягнення контакту розуміння відбувається процес осмислення учнем отриманих знань, що робить їх особистісно значущими і формує ціннісне ставлення до різних явищ життя, до власної особистості.

Звертаючись до педагогічного діалогу і розглядаючи його виховні засоби, виявляючи й аналізуючи мовленнєві механізми діалогічної

взаємодії, можна визначити значущі основи діалогу і в навчанні, й у вихованні. Це перш за все *проблема розуміння* в діалогічній взаємодії.

Будь-яка діяльність у школі тісно пов'язана з процесом спілкування. Зі всього різноманіття його видів спілкування виступає як взаємодія між педагогом і учнями, яка відбувається практично безперервно і несе в собі певний виховний заряд. Її ефективність та загальна емоційна спрямованість залежать як від змісту, так і від форми спілкування. Соціальне значення спілкування полягає в тому, що воно виступає засобом передачі культури і суспільного досвіду. Спілкування з педагогом є одним з головних чинників розвитку дитини. Воно забезпечує залучення особистості, яка формується, до суспільно-історичного досвіду людства, оскільки саме за допомогою спілкування відбувається обмін способами, навичками, уміньми, результатами діяльності, втіленими в матеріальні, духовні й культурні цінності. Спілкування – це завжди акт взаємовпливу суб'єктів, які спілкуються. Як педагог впливає на учнів, так і вони у процесі спілкування впливають на нього і один на одного [2].

Учасники спілкування в логіці мовленнєвої ситуації, в якій і знаходиться урок, – це мовець (учитель) та слухач, який одержує інформацію (учні), що частіше все й відбувається. Важливо, щоби мовець та слухач у процесі мовленнєвого діалогу постійно мінялися місцями, тоді відносини між учасниками діалогічної взаємодії можна розглядати не як відносини суб'єкта активного, який тільки говорить, до пасивного об'єкта, - слухача або адресата), а як діалогічний взаємовплив суб'єктів, котрі спілкуються, тобто як реалізація суб'єкт-суб'єктних відносин. Стосовно ситуації мовленнєвого спілкування вчителя та учня на уроці – суб'єкт-суб'єктні відносини з'являються у вигляді реплік, які циклічно змінюються, де постійно присутній зворотний зв'язок одночасно є й інформаційним стимулом для співбесідника. У цьому полягає основа педагогічного діалогу.

Будь-яке мовлення, як би добре воно не було побудоване, не досягне успіху, не буде ефективним, якщо не будуть враховані особливості учнів, якім це мовлення призначене. Ефективність будь-якого висловлювання (репліки) багато в чому залежить від того, чи відповідає воно даному колективу учнів і за віком, і за змістом, і за формою. Будуючи діалогічну взаємодію зі своїми учнями, педагог завжди повинен враховувати їхні особистісні особливості, їхні реакції, ступінь сприйнятливості до пропонованого матеріалу.

Дуже важливо пам'ятати, що слухання є активним процесом, про що свідчить обов'язковий елемент діалогу – зворотний зв'язок: слухач відповідає, ставить запитання, висловлює свою думку. При цьому зворотний зв'язок не обов'язково повинен мати словесне оформлення. Невербальна комунікація (жести, міміка та ін.) – це теж реакція, теж зворотний зв'язок. Як показують спостереження, в реальній практиці дуже часто вчитель, – особливо прихильник традиційної знаннєво-орієнтованої парадигми освіти, – не усвідомлює неминучості діалогічного взаємозв'язку і не враховує його при побудові спілкування з учнем. Така відсутність особистісного підходу до спілкування як взаємодії рівноправних і рівноцінних суб'єктів ще існує в сучасній школі.

А.В. Мудрик, досліджуючи різні аспекти педагогічного спілкування, підкреслює, що «спілкування ... повинне бути діалогом... Діалогічний характер слова вчителя важливий ще й тому, що слово не тільки спонукає учня, запалює його, але й включає той найважливіший мотор, який називається протиріччям. Вирішення протиріччя (успішне й правильне) піднімає особистість учня, весь колектив на більш високий рівень, стимулює їх до нових пошуків, пізнання, діяльності. Це стосується будь-якого віку учнів. При цьому

«Наука і освіта», № 1-2, 2006

педагогові важливо усвідомлювати не тільки те, яку форму спілкування він вибирає, але й спілкування якого виду переважає в його педагогічній діяльності» [4: 78].

Залежно від мовленнєвої ситуації спілкування розглядається двох видів: *формального* (або ролевого) і *особистісного* (неформального). На перший погляд, процес спілкування в школі між учителем та учнем припускає реалізацію якраз формального (ролевого) спілкування. Проте, як показує практика, реалізувати виховні функції спілкування у рамках подібного формального підходу дуже важко, оскільки це припускає авторитарну однонаправлену модель виховного впливу, далеку від діалогічної взаємодії – необхідного атрибута гуманістичної особистісно-орієнтованої педагогіки. Характерно, що школярі, особливо старші підлітки, прагнуть саме неформального (особистісного) спілкування, яке одержують, на жаль, вкрай рідко.

Таким чином, проблему педагогічного спілкування можна розглядати з позиції форми та змісту. Саме з погляду змісту необхідно визнати, що монолог як форма взаємодії в педагогічному процесі практично відсутній, оскільки завжди є зворотний зв'язок, навіть якщо ми не хочемо його помічати. І тут ми виходимо на змістову сторону процесу спілкування, ключовою проблемою якого і є проблема розуміння.

Розуміння слід розглядати в зіставленні механічному заучуванню, інформаційному знанню. Матеріал стає особистісно значущим для учня і, відповідно, краще засвоюється саме тоді, коли учень, пройшовши через процес осмислення, дійсно розуміє навчальний матеріал, тобто самостійно доходить тих висновків, які закладені в інформаційній канві уроку. Особливо важливо це для уроків гуманітарного циклу, покликаних формувати систему етичних цінностей особистості, яка дорослішає. Проте, й на інших предметах виховний аспект такого підходу очевидний: створюючи значущість для учнів отриманих знань, не нав'язуючи, не декларуючи, ми актуалізуємо їх особистісну значущість для самих себе, формуємо самостійність і пошану, радість пізнання та творчості, активну особисту позицію. Ми створюємо той фундамент взаємостосунків з учнем, на якому можливо вибудовувати потім будь-які розмови, будь-яку взаємодію [5].

Розглядаючи проблему розуміння, важливо виділити її педагогічний аспект, пов'язаний з досягненням розуміння у процесі мовленнєвої діалогічної взаємодії вчителя та учнів на уроці. Модель мовленнєвої поведінки педагога на уроці необхідно розглядати з погляду досягнення контакту розуміння, як необхідної умови ефективності виховного впливу. У педагогіці, услід за психологією (Г.С. Костюк, Н.О. Менчинська, А.О. Смірнов), прийнято виділяти два види розуміння – безпосереднє й опосередковане. Стосовно педагогічного спілкування на уроці у процесі діалогічної взаємодії доцільно говорити про опосередковане розуміння, і тут завдання педагога полягає в тому, щоб якомога успішніше провести учня через всі послідовні етапи осмислення того чи іншого матеріалу.

Виділяються чотири способи діалогічного спілкування:

1. *Асоціативний*. Це «бесіда без цілі», обмін думками, відчуттями, часто нелогічний, але достатньо щирий. Частіше всього зустрічається між друзями.

2. *Вирішення завдань*. Мовленнєві висловлювання спрямовані на досягнення загальної думки. Цей спосіб спілкування припускає наявність певної мети – вирішення завдання. Звідси необхідність обмеження тематики бесіди. Кожне висловлювання ретельно зважується. Нерозуміння з

боку співбесідників диктує зміну способів спілкування. Рішення виробляється спільно, при обоюсторонній згоді співбесідників.

3. Ставлення запитання. Один із співбесідників зацікавлений в отриманні певної інформації. Його право на її отримання визначається соціальною роллю (наприклад, роль учителя в ситуації вчитель–учень).

4. Уточнення розуміння. Даний спосіб спілкування завжди слідує за іншим. Він дещо нагадує вирішення завдання, але при цьому ніби розв'язується задача про причину нерозуміння. Схожість зі ставленням запитань – у спробі з'ясувати шляхом перепитувань, у чому полягає нерозуміння.

На жаль, «ставлення запитання» – третій спосіб – зустрічається набагато рідше, ніж це можна було б припустити. Причина тут у специфіці таких уроків, споконвічно більш особистісно-орієнтованих. Чітка грань соціальних ролей – учитель–учень – тут виражена неявно, переважає гуманістична модель: співбесідник – партнер по спілкуванню, що позначається як на змістові діалогу, так і на його структурі, характері взаємодій. Учитель та учень спільно беруть участь у пошуку відповіді на запитання, що дає можливість осмислення, усвідомлення учнем суті пропонованого матеріалу, поставленої проблеми, і підвищує виховний потенціал уроків діалогічного типу. Саме такі діалоги складають суть творчої пізнавальної діяльності та ефективність їх забезпечується сюжетним малюнком і методичною різноманітністю [6].

ЛІТЕРАТУРА

1. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1987.

2. Курганов С.Ю. Ребёнок и взрослый в учебном диалоге: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1989.

3. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М.: Знание, 1979.

У результаті проведених бесід з учителями та учнями, анкетування учнів, з якими працювали молоді вчителі та студенти-практиканти, інтерв'ювання досвідчених учителів, аналізу уроків були отримані наступні дані: 87% учнів виказали своє задоволення і повне схвалення стилю спілкування вчителів, в основі якого лежало партнерство та взаєморозуміння. Ті вчителі, які своєю взаємодією з учнями будували згідно з принципами діалогу, користувалися не тільки пошаною, але й любов'ю своїх підопічних. 65% вчителів виразили одностайну згоду з необхідністю переходу від монологічної авторитарної до діалогічної стратегії педагогічної діяльності, відзначивши також певні труднощі, головним чином психологічного характеру, які виникають на цьому шляху. На жаль 35% опитаних учителів з великим стажем не вважають діалогічну форму педагогічної діяльності пріоритетною.

Отже, пошук нової парадигми наукової педагогічної свідомості, яка припускає крупні інновації в розумінні особистісного підходу до освіти змінює і сутність спілкування між учителем та учнем, що здобуває характер діалогу. Діалогічна взаємодія як спосіб спілкування вчителя з учнями на уроці несе в собі подвійний виховний потенціал. По-перше, у процесі такого діалогу враховуються суб'єкт-суб'єктні відносини, які сприяють активізації самостійності мислення учнів. По-друге, інформація, яку вони одержують під час уроку інтеріоризується в їхні власні знання і моральні принципи, що дозволяє значно підвищити якість навчально-виховного процесу взагалі.

4. Мудрик А.В. Общение в процессе воспитания. – М.: Педагогическое общество России, 2001.

5. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование // Педагогика. – 1994. – № 5.

6. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного обучения в современной школе. – М.: Сентябрь, 2000.

Подано до редакції 1.02.06

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме построения диалога с учащимися, который в настоящее время провозглашается ведущим методом и формой организации учебного процесса, так как современная педагогическая наука актуализирует переход от монологической авторитарной системы преподавания к диалогической парадигме воспитательно-образовательных технологий в свете личностно-ориентированного подхода к воспитанию

и образованию. В статье рассматривается понимание воспитательного потенциала диалогического взаимодействия как способа и метода построения общения учителя с учениками на уроках в современной общеобразовательной школе и акцентируется необходимость в разработке и изучении механизмов и педагогических технологий, позволяющих наиболее полно и всесторонне реализовать воспитательную функцию диалога.

SUMMARY

The article is dedicated to the problem of constructing a dialogue between teachers and pupils, which is presently proclaimed as a leading method and form of organization of educational process, as modern pedagogy actualizes transition from monologue authoritarian system of teaching to the dialogical

paradigm of educational technologies within the personal-oriented approach to upbringing and education. The author considers upbringing potential of dialogical co-operation as a method and device of organizing communication at lessons in a modern secondary school.